

JOURNAL of SOCIAL and HUMANITIES SCIENCES RESEARCH (JSHSR)

Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi

Received/Makale Geliş 12.10.2022
Published/Yayınlanma 30.11.2022
Article Type/Makale Türü Research Article

Citation/Alıntı: Öz, V. (2022). İlk dönem İslâm tarihinde devlete teslim edilen zekâtın harcanması. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 9(89), 2320-2335.
<http://dx.doi.org/10.26450/jshsr.3346>

Veysel ÖZ

<https://orcid.org/0000-0001-2345-6789>

Diyanet İşleri Başkanlığı, Sancaktepe İlçe Müftülüğü, İstanbul / TÜRKİYE

İLK DÖNEM İSLÂM TARİHİNDE DEVLETE TESLİM EDİLEN ZEKÂTIN HARCANMASI¹

EXPENDITURE OF ZAKAT DELIVERED TO THE STATE IN THE FIRST PERIOD OF ISLAMIC HISTORY

Issue/Sayı: 89

Volume/Cilt: 9

jshsr.org

ISSN: 2459-1149

ÖZET

İslâm dininin temel rükunlarından birisi olan zekât ibadeti terim olarak Mekke döneminde inen ayetlerde Müslüman bireylerin hoşgörülen bir vasfı olarak zikredilmekle birlikte Hicretin ikinci yılında zekât farz kılınmıştır. Medine döneminde inen Tevbe Suresi'nin 103. Ayeti'yle zekât toplama ve dağıtma görevi bizzatihi Hz. Peygambere tevdi edilmiştir. O da gerek bizzat kendisi zekâtı alıp hak sahiplerine dağıttığı gibi görevlendirmiş olduğu zekât memurları vasıtasıyla da bu görevi yerine getirmiştir. Bu görev yerine getirilirken zekâtın nasıl toplanması gerektiği ile ilgili ilkeler Hz. Peygamber tarafından belirlenmekle birlikte zekâtın kimlere verilmesi gerektiği bizzatihi Allah tarafından Tevbe Suresi 60. Ayeti'yle sekiz sınıf olarak sınırlandırılmıştır. Dolayısıyla devlet başkanının idaresiyle toplanan zekât malları ancak Kur'an'da belirlenen sekiz sınıfa pay edilerek sarfedilmiştir. Bu durum diğer vergilerdeki gibi harcamada devlete serbetiyet vermemiş, görevliye teslim edilen zekât malları belirtilen ayet çerçevesinde ve bu ayetin sınırlandırmasıyla harcanmıştır. Tarihsel süreçte bu duruma azami dikkat edildiği gibi bir takım aksi uygulamalar da meydana gelmiştir. Bu makalemizde Kur'an'la belirlenen zekâtın harcanma yerleri incelenmiş ve bu çerçevede İslam tarihinin ilk dönemlerindeki zekât dağıtım uygulamalarındaki bazı örnekler aktarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam, tarih, ilk dönem, zekât, harcama.

ABSTRACT

Although the worship of zakat, which is one of the fundamental pillars of the religion of Islam, is mentioned as a tolerant attribute of Muslim individuals in the verses that were revealed in the Meccan period, zakat was made obligatory in the second year of the Hijra. Surah At-Tawba, which came down during the period of Madinah, is 103. The duty of collecting and distributing zakat with the verse of the Prophet Muhammad himself. It was entrusted to the Prophet. He also fulfilled this duty by means of the zakat officers he appointed, as well as personally taking the zakat and distributing it to the rightful owners. While performing this duty, the principles regarding how zakat should be collected were determined by the Prophet. To whom zakat should be given is limited by Allah Himself as eight classes in the 60th verse of Surah At-Tawba. This situation did not give the state any authority to spend as in other taxes, and the zakat goods delivered to the official were spent within the framework of the specified verse and with the limitation of this verse. In the historical process, maximum attention has been paid to this situation, and some contrary practices have also occurred. In this article, the places where zakat is spent, determined by the Qur'an, are examined and in this context, some examples of zakat distribution practices in the early periods of Islamic history are given.

Keywords: Islam, history, first period, zakat, expenditure.

¹ Bu makale, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı'nda 2021 yılında Veysel ÖZ tarafından hazırlanmış; "Doğuşundan Emeviler'in Sonuna Kadar Zekât Müessesesi" başlıklı Doktora tezinden üretilmiştir

1. GİRİŞ

Devlete teslim edilen zekât malları kullanım açısından idarecilerin inisiyatifine bırakılmamış, nasıl harcanması gerektiği bizatihi ilahi irade tarafından belirlenip sınırlandırılmıştır. Nitekim Hz. Peygamber'den zekât isteyen bir kimseyi konu edinen hadis-i şerifte Hz. Peygamber'in zekât verilecek kimselerin bizatihi Allah tarafından belirlendiği ve bu hususun ne Peygamber'in ne başka bir kimsenin inisiyatifine bırakılmadığı şöyle aktarılmaktadır: “Resûlullah'a gelip biat ettim. O sırada bir adam gelerek 'Bana sadakadan ver!' dedi. Resûlullah, adama “Allah, sadakalar hususunda ne herhangi bir peygambere ne de bir başkasına hüküm verme yetkisi tanımadı, hükmü bizzat kendisi verdi ve sadakaları sekiz hisseye ayırdı. Eğer sen bunlardan birine girersen senin hakkını derhâl sana veririm.” buyurdu.” (Ebû Dâvûd, “Zekât”, 23).

Asr-ı Saadet'te münafıklar Peygamber Efendimizin dağıttığı zekât hakkında ileri geri konuşmuşlardı. Bu hususta yüce Allah şöyle buyurmuştur:

“Onlardan sadakaların (zekât gelirleri) taksimi hususunda sana dil uzatanlar da var. Şayet bunlardan kendilerine verilmişse hoşnut olurlar, verilmemişse hemen öfkelenirler. Hâlbuki Allah ve Resûl'ünün verdiği razi olup, 'Bize Allah yeter, Allah da Resûl'ü de bize lütuf ve kereminden yine verir. Doğrusu biz yalnız Allah'tan umarız.' deselerdi daha iyi olurdu.” (Tevbe, 9/58-59).

Cenâb-ı Allah Müslümanların tümüne zekâtın nerelere verilmesi gerektiğini açıklamıştır ki hiçbir münafık bu konuda dedikodu yapıp zihinleri bulandıramasın ve her müminin kalbi de yatışsın. Yüce Allah toplumda sosyal dayanışmayı tam olarak gerçekleştirecek şekilde zekâtın hak sahiplerini belirlemiştir (Zehra, 1993). Dolayısıyla zekâtın harcanacağı yerlerin nereler olduğunu yüce Allah Kur'an-ı Kerim'de sekiz sınıf olarak belirlemiştir. Bu durum zekâtın bir müessese olarak kurallarını Kur'an'dan aldığı ve birtakım kurallar çerçevesinde ifa edilmesi gerektiğini ortaya koymuştur. Nitekim Tevbe Suresi'nin 103. Ayetinde “Onların mallarından sadaka al.” buyurularak zekâtın bizzat Peygamber eliyle alınmasını, aşağıda aktarılan Tevbe Suresi 60. ayetiyle de alınan zekâtın nasıl sarf edileceğini Allah (cc.) belirlemiştir.

“Sadakalar (zekât gelirleri) ancak şunlar içindir: Yoksullar, düşkünler, sadakaların toplanmasında görevli olanlar, kalpleri kazanılacak olanlar, azat edilecek köleler, borçlular, Allah yolunda (çalışanlar) ve yolda kalmışlar. İşte Allah'ın kesin buyruğu budur. Allah bilmekte ve hikmetle yönetmektedir.” (Tevbe, 9/60).

Bu ayette zekât ibadetinin farz oluşu, kapsamı ve mükelleflerinden bahsedilmemiş, sadece zekâtın sarf yerleri yani harcama alanları zikredilmiştir. Bu ayette bir taraftan zekât gelirlerinin Resûlullah tarafından gelişigüzel dağıtılmadığına işaret edilmekte, diğer taraftan da Müslümanlara bunların harcama yerleri ayrı ayrı gösterilmektedir (Karaman, Çağrı, Dönmez ve Gümüş, 2014).

Hz. Peygamber zekâtın harcanmasında dikkatli olduğu gibi Hulefâ-yı Râşidîn de aynı dikkat ve titizlikle bu görevi yerine getirmişlerdir. Hz. Ali, Hz. Ömer'in halifeliğinde zekâtın tümünün bekletilmeden dağıtılması gerektiği şeklinde beyan ettiği görüşünü kendi halifelik döneminde de uygulamıştır. Nitekim Beytûlmâldeki zekât mallarını ve diğer hakları bekletmeden hak sahiplerine ulaştırır ve geriye bir şey bırakıp biriktirmezdi. Böyle yaptıktan sonra Beytûlmâlde namaz kılar, dua eder ve iki kişiyi Beytûlmâldeki malları hak sahiplerine dağıttığı hususunda şahit tutardı (el-Askalânî, 1419).

Emevîler Dönemi'nde zekâtın harcanmasıyla ilgili uygulanan esasların anlaşılması açısından da Ebû Ubeyd'in rivayeti önemlidir. Bu rivayete göre Emevî Halifesi Ömer b. Abdülaziz zekâtın sarf yerleri hakkında şu talimatnameyi yazmıştır:

“Zekâtın hisse ve sarf yerleri şöyledir: Zekât sekiz paydır. Bir hisse fakirlerin, bir hisse miskinlerin, bir hisse âmillerin, bir hisse müellefe-i kulübün, bir hisse kölelerin, bir hisse borçluların, bir hisse Allah yolunda savaşanların ve bir hisse de yolcuların hakkıdır.” (Ebû Ubeyd, 1409/1989).

Diğer yandan Halife'nin toplanan zekâtın sarf yeriyle de ilgili olarak âmillerine verdiği talimat elimizdedir. Buna göre Halife zekâtın öncelikle toplanan yere sarf edilmesini esas almıştır. Nitekim âmillerine: “Zekâtın yarısını (yerinde) harcayın. Yarısını da bana gönderin.” şeklinde talimat vermiştir. Râvinin aktardığına göre o ertesini yıl zekâtın tamamının yerinde taksimini emretmiştir (Ebû Ubeyd, 1409/1989).

Ebû Ubeyd zekâtın sarf yeri hakkında Müslüman yöneticilerin yaygın olan tasassuflarını şöyle açıklar: “Zekât (hayvanların sulandığı) su ehline taksim edilir. Burada ehil kimse yoksa mal sahibi en yakın su bölgesine bakar. Burada bulduğu ehil kimselere zekâtı taksim eder. Burada da bulamazsa yakınlık derecesine göre sonraki bölgelere (bakar).” (Ebû Ubeyd, 1409/1989). Anlaşıldığına göre toplanan zekâtların tümünün toplandığı bölge halkından zekât almaya hakkı olanlara dağıtılması genel kaideydi. Eğer zekât dağıtılacak kimse yoksa o zaman bu bölgeye en yakın bölge halkının durumuna bakılarak dağıtılması, eğer burada da yoksa daima en yakın bölge diğerlerine tercih edilmek üzere zekât dağıtımının yapılması şeklinde idi (Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî (ö. 204/820), 2001/1422)

Kur’an’a göre kendilerine zekât verilebilecek gruplardan biri de müellefe-i kulûbdur. Ebû Ubeyd’in nakline göre: “Müellefe-i kulûb, Resûlullah’ın atiyyelerle gönüllerini yumuşatmak istediği Uyeyne b. Hısn ve maiyetindekilerle Akra b. Hâbis gibi kişilerdir.” (Ebû Ubeyd, 1409/1989). Bu gruba mensup kimseler hakkındaki uygulamalar tarihî dönemlerde farklılıklar arz etmektedir. Nitekim Hz. Ömer, Müslümanların artık yeterince güç kazandığını, içlerindeki münafıklardan ve düşmanlarından çekinmelerine gerek kalmadığını söyleyerek müellefe-i kulûba zekât vermemiştir (Beyhakî, 1424/2003). Ancak İbn Sa’d’ın rivayetine göre Ömer b. Abdülaziz, bazen zekâtı kalbi İslâm’a ısındırılmak istenen kişilere (müellefe-i kulûb) vermiştir. Nitekim kendisi kalbi İslâm’a ısındırılmak için Bitrîk’a (Patrik) zekât malından vermişti (İbn Sa’d, 1968).

Emevîler Devri’nde toplanan bazı zekâtlardan, maaşların ödenmek istenmesiyle ilgili de rivayetler vardır. Medine Valisi Mervân b. Hakem bir gün minbere çıkıp halka Halife Muaviye’nin kendisine halkın hakkı olan tahsisatın eksiksiz ödenmesini emrettiğini söyledi. Bu hususta kendisinin de bir çaba içerisinde olduğunu fakat şu anki ödenecek atiyyelerin yüz bin dirhem eksik olduğundan bu ödemenin, Halife’nin talimatı ile Yemen’den gelecek olan zekât mallarıyla tamamlanacağını bildirmişti. Orada toplanan insanlar: “Hayır, Allah’a yemin ederiz ki ondan (zekâtı) tek bir dirhem almayacağız. Başkasına ait bir hakkı hiç alır mıyız? Yemen’den gelecek mallar zekâttır. Zekât ise öksüz ve yoksulların hakkıdır. Hâlbuki bizim tahsisatımız cizye ve fey mallarından verilmektedir. O hâlde Muâviye’ye yaz, tahsisatımızın kalan bölümünü ivedilikle göndersin.” diye itiraz ettiler. Bunun üzerine Vali Mervân, Medinelilerin itirazlarını Şam’a bildirmiş; Muaviye de tahsisatın kalan kısmını Şam’dan Medine’ye göndermiştir (Ebû Ubeyd, 1409/1989). Bu rivayetten anlaşıldığı kadarıyla zaman zaman devletin halka ödemesi gereken maaşları tamamlamada zekât gelirlerinden faydalanılmıştır. Fakat Medineliler bu uygulamaya itiraz edip maaşlarının zekât fonundan ödenmesini kabul etmemişler ve neticede itirazları da karşılık bularak istediklerini elde etmişlerdir.

Muaviye Dönemi’nde olduğu gibi Hişam b. Abdülmelik zamanında da Medinelilerin atiyyelerinin zekât malları ile ödenmesi istenmiş fakat halkın buna yine itiraz etmesiyle atiyyelerin zekât malından ödenmesi engellenmiştir: Rivayete göre Hişam b. Abdülmelik’in halifeliği zamanında Medinelilere fey, atâ için eldeki imkân kâfi gelmeyince Halife, atâların Yemâmelilerin gönderdiği zekâtı tamamlanmasını emretti. Bunun üzerine onların zekâtları Medinelilere verilmek üzere hayvanlara yüklendi. Konuya ilişkin haber Medinelilere ulaşınca onlar “Allah’a yemin olsun ki biz atâlarımızı insanların zekâtından ve kirlerinden almayacağız. Biz atâlarımızı feyden alacağız.” Kısa süre sonra develere yüklenmiş olan zekât malları geldi. Medine halkı develeri Medine dışında karşılayarak, onları Medine’ye sokmayıp geri çevirmeye çabaladılar. Elbiselerinin yenleriyle develerin yüzlerine vurarak bir taraftan da şöyle diyorlardı: “Allah’a yemin olsun ki biz onları Medine’ye sokmayacağız. Çünkü onların üzerinde zekât malları vardır.” Bu karşı çıkış üzerine develer Medine’ye sokulmayıp geri çevrildi. Durum Halife Hişam b. Abdülmelik’e ulaştırıldığında atâlarının zekât mallarından verilmemesini, tamamı feyden verilmek üzere başka malların yüklenip götürülmesini emretti (İbn Sa’d, 1968).

Emevîler zamanında yine Halife Hişam Dönemi’nde zekâtın borçlulara destek niyetiyle de harcandığını ancak bunun devlet tarafından görevi ihmâl suçu olarak değerlendirilip borçluya zekât fonundan yardım eden âmilin cezalandırıldığına dair bir rivayet bulunmaktadır. Nitekim Hişam b. Abdülmelik zamanında el-Hakem b. Cevvâd el-Muttalib el-Mahzûmî Irak muntikasında zekât âmili olarak görevli idi. Kureyşli önemli bir adam borçlanmıştı. Kureyşli adamın hurma ve ekin tarlalarından oluşan bir malı vardı ve borç sebebiyle bu malların satılmasından endişelendi. Hemen Irak Valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî’ye gitmek için Medine’den çıktı. Çünkü Hâlid, yanına gelen Kureyşlilere iyilik yapardı. Adam Feyd’e geldiğinde orada el-Hakem b. el-Muttalib’i gördü. El-Hakem Medine, Hicâz ve Necid’in bir bölgesinde zekât memuruydu. Kureyşli adam el-Hakem’in yanına geldiğinde ayağa kalkıp geliş sebebini sordu. Adam başından geçenleri anlattı. El-Hakem, “Burada

zekât mallarından bazı mallar vardır; sen de borçlusun ve zekâti en fazla hak edenlerden birisin.” diyerek o malları Kureyşliye verdi. Malın toplam miktarı, 4 bin dinar idi. Onun borcu ise ancak 3 bin dinara yakındı. El-Hakem, ona “Allah senin yolunu kısalttı.” dedi. Bunun üzerine Kureyşli adam dönmeye karar verdi. El-Hakem daha sonra zekât toplama görevinden azledilince hesap vermeye başladı. Onu bu göreve tayin eden yönetici, kendisine “Dinarlar ve dirhemler nerede?” diye sorduğunda el-Hakem, “Bize açılan elleri onlarla doldurduk ve mağdurların haklarını ödedik.” dedi. Bunun üzerine el-Hakem hapse atılmıştır (el-Belâzürî, 1417/1996).

Hişam Dönemi’nde gerçekleşen bu uygulamaya karşı Ömer b. Abdülaziz, vali ve âmillerine zekât mallarıyla borçluların üzerindeki borç yükünün ortadan kaldırılmasını emretmiştir. Ebû Ubeyd’in rivayetine göre Ömer b. Abdülaziz, (âmillerine) “Borçluların borçlarını ödeyin.” talimatını vermiştir. Bunun üzerine kendisine şöyle sorulmuştur: “Bir kimsenin evi, hizmetçisi, atı ve malı olduğu hâlde kendisinin borçlu olduğunu tespit ediyoruz.” Ömer b. Abdülaziz cevap olarak şöyle yazmıştır: “Elbette ki Müslüman kimsenin barınacağı bir evi, işlerinde kendisine yardım edecek bir hizmetçisi, üzerinde cihad edeceği bir atı ve evinde (geçimine yarayacak) malı olması gerekir. Evet, böylesi kimsenin borcunu da ödeyin. Zira o borçludur.” (Ebû Ubeyd, 1409/1989). Anlaşıyor ki Ömer b. Abdülaziz zaruri ihtiyaç durumunda olan şeyleri kaçınılmaz tabii eşya sayarak bunu caiz görmüştür. Bunun ötesinde kalan şeyler konusunda ise kişiye bir hak tanımamıştır.

Ömer b. Abdülaziz’den önceki idareciler, öşür ve zekât mallarından Mescid-i Nebevî’yi cuma günleri için tütsülerler; ramazan ayında da koku sürerlerdi. Ömer b. Abdülaziz halife olunca zekât malı kullanılarak yapılan tütsülemenin bırakılmasını ve hatta eskiden yapılan kokulama işlemlerinin izlerinin de silinmesini istemiştir (İbn Sa’d, 1968). Bu uygulamasıyla da zekât mallarının Kur’an’ın belirlediği kalemlerin dışına harcanmasının önüne geçmiştir.

Şimdi Kur’an’ın belirlediği zekâtın harcanma yerlerini ve tarihteki bazı uygulama örneklerini sırasıyla görelim.

2. ZEKÂTIN HARCANMASIYLA İLGİLİ HUSUSLAR

Zekât verme hususunda Allah Resulünün uygulaması şöyle idi: Bir adamın zekât almayı hak ettiğini bildiğinde ona zekât verirdi. Durumunu kesin olarak bilmediği kimse zekât isteyince onun iyi bir kazancı ve yeterli bir zenginliği olmadığını kesinkes öğrendikten sonra zekât verirdi. (Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî (ö. 751/1350), Zâdü’l Meâd fi Hedyi’l-İbâd, C. 1-6, trc. Abdi Keskinsoy, 1989). Zekâtın harcanmasıyla ilgili uygulamadaki genel hususlar; ihtiyaç sahiplerinin tespiti, zekâtın toplandığı yerde dağıtılması, verilecek zekât miktarında belirli bir sınırın olmaması ve zekât alabileceklere değişken ölçütler kullanılması şeklinde sıralanabilir.

2.1. İhtiyaç Sahiplerinin Tespiti

Yukarıda da aktarıldığı şekliyle zekât gelirlerinden faydalanacak olan sınıflar Kur’an’da belirtilmiştir. Zekât almaya hakkı olan sınıflardan birine zekât verilirken bu kimsenin gerçekten zekâti hak edip etmediğinin araştırılması gerekir. Toplumda öyle muhtaç insanlar vardır ki onurlarından dolayı hiç kimseden bir şey istemezler. Bunlar araştırma ile ortaya çıkarılır ki Kur’an’da onların durumu şöyle anlatılmaktadır:

“Kendilerini Allah yoluna adadıklarından seyahat ve ticarete imkân bulamayan yoksullara verin. Yoksulluklarını gizli tuttukları için bilmeyen onları zengin sanır. Kendilerini simalarından tanırsın. Onlar insanlara asla el açmazlar. Hayır için yaptığımız her harcamayı Allah hakkıyla bilmektedir.” (Bakara, 2/273).

Diğer taraftan ihtiyaç sahibi olmadığı hâlde zekât almak isteyenler de vardır.

Hız. Peygamber zekât gelirlerinden faydalanabilecek olanlar hakkında gerekli bilgileri vermiştir. Hilaloğullarından Kabisa b. el-Muhârik isminde biri, arabuluculuktan dolayı üstlendiği borcunu ödeyebilmek için Resûlullah’a başvurdu. O anda zekât geliri bulunmadığı için Hız. Peygamber, ona zekât gelinceye kadar beklemesini söyledi ve şöyle buyurdu:

“Ey Kabîsa! İstemek ancak üç sınıf insan için helaldir:

1- Arabuluculukta kefil olarak borçlanan kimseye, yüklendiği bu borcu ödeyene kadar. Ödedikten sonra böyle bir istekte bulunamaz.

2- Doğal bir afetten dolayı malını kaybeden kimseye geçimini sağlayabilecek kadar istemesi helaldir.

3- Fakir ve sıkıntıya düşmüş kimselerin istemesi helaldir. Bu üç sınıfın dışındakilerin istekte bulunması haramdır. Onlar dilenip aldıklarını haram olarak yerler.” (Yeniçeri, 1984).

Veda Haccı sırasında Resûlullah'ın zekât dağıttığını gören iki kişi gelip zekâtan kendilerine de verilmesini istediler. Hz. Peygamber; onların durumlarını inceledi, onların sağlam çalışabilecek durumda olduklarını gördü ve bunun üzerine de onlara “Eğer isterseniz size zekât veririm. Fakat onda hiçbir zengin ve güçlü, kuvvetli kişinin hakkı yoktur.” buyurdu (Ebû Ubeyd, 1409/1989).

Hadislerde de görüldüğü üzere Resûlullah zekât almak için başvuranların durumlarını incelemekte ve gerçekten ihtiyaç sahibi olup olmadıklarını tespit ederek ona göre tasarrufta bulunmaktaydı.

Hz. Ebû Bekir herhangi bir kimseye zekâtan hisse vermek istediği zaman ona “Sende zekât düşen bir mal var mı?” diye sorardı. Şayet muhatabı ona yanında zekât düşen bir malı olduğunu bildirirse Hz. Ebû Bekir zekâtı adama vereceği atıyyeden ayırıp atıyyenin kalanını öderdi. Yok eğer zekât düşen bir malı bulunmadığını bildirirse ona zekâtan kendisine ayırdığı hissesini verirdi (Ebû Ubeyd, 1409/1989).

Kişiye zekâtan pay verilip verilmeyeceğine halife ya da onun görevlendirdiği kişi karar verir. Hz. Ömer'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Yılın kendisine yüz koyun bıraktığı kimseye zekâtan hisse verin. Yılın kendisine iki yüz koyun bıraktığı kimseye zekât vermeyin.” (Ebû Ubeyd, 1409/1989).

Yine Hz. Ömer'in şöyle dediği rivayet edilir: “Verdiğiniz zaman zenginleştiriniz.” (Ebû Ubeyd, 1409/1989). Onun, zekât memurlarına “Onlardan her birinin eline yüz deve geçecek olsa bile tekrar tekrar zekât verin.” (Ebû Ubeyd, 1409/1989) dediği de nakledilmektedir.

Zekâtın dağıtılması hususunda ihtiyaç sahibinin tespiti genel olarak yöneticinin görevidir. Dolayısıyla bir bölgeye zekât memuru gittiğinde onun zekât mükellefleri ve o bölgenin yönetimi ve ileri gelenleri ile iletişime geçerek ihtiyaç sahiplerini tespit etmesi ve tespit edilen ihtiyaç sahiplerine toplanan zekâtı ulaştırması en sağlıklı yol olsa gerektir.

2.2. Zekâtın Toplandığı Yerde Dağıtılması

Toplanan zekât, Kur'an'ın belirlediği (Tevbe 9/60) çerçeveye göre halifenin uygun gördüğü kişilere dağıtılmaktaydı. Zekâtın yerinde dağıtılması, karşılaşılan bir uygulamaydı. Bu uygulamaya Hz. Peygamber Dönemi'nde de rastlıyoruz. Ebû Cuhayfe şöyle demiştir: “Hz. Peygamber'in zekât memuru bize gelerek zekâtı zenginlerimizden alıp fakirlerimize dağıttı. Ben yetim bir çocuktum. Bana da bacakları uzun, genç bir dişi deve vermişti.” (Tirmizî, “Zekât”, 21).

Hz. Ömer Devri'nde zekât gelirleri artmıştı ve bazı bölgelerde toplanan zekâtlar dağıtıldıktan sonra arta kalanlar merkeze gönderiliyordu. Bu minvalde gelen bir rivayette Yemen Valisi Muâz b. Cebel'in Yemen'de toplanan zekât mallarının bir kısmını Medine'ye göndermesinden söz edilmektedir. Resûlullah (sav.) Muâz b. Cebel'i Yemen'e âmil olarak görevlendirmişti. Hz. Ebû Bekir'in vefatına kadar görevde kalan Muâz, Hz. Ömer halife olunca Medine'ye geldi. Hz. Ömer onu görevine iade etti. Muâz, Hz. Ömer'e zekâtın üçte birini gönderince Halife, bunu hoş karşılamayarak “Ben seni vergi ve cizye toplayıcısı olarak göndermedim. Seni zenginlerin mallarından alıp fakirlere vermek için gönderdim.” dedi. Muâz, “Zekât verebileceğim kimseler olduğu hâlde sana bir şey göndermiş değilim.” diyerek ihtiyaç fazlası olan zekât mallarını gönderdiğini beyan etti. Ertesi yıl Hz. Ömer'e zekâtın yarısını gönderdi. Bunun üzerine aralarında benzer bir yazışma oldu. Üçüncü yıl bütün zekâtı Hz. Ömer'e gönderince Halife, onu bir daha uyardı. Muâz, “Benden bir şey alacak kimse bulamadım.” diyerek Yemen'de zekât verecek kimse bulamadığını bildirdi (Ebû Ubeyd, 1409/1989). Bu rivayetten Hz. Ömer Dönemi'nde Yemen gibi bazı bölgelerde zekât müessesesi kanalıyla fakirlik probleminin büyük ölçüde çözüldüğü görülmektedir (Hacı, 1996/1416).

İslâm tarihinin ilk dönemlerinde zekât mallarının taşınması ciddi bir yüküdür. Hem zekâtın hak sahiplerine yerinde ödenmesinin doğuracağı memnuniyet hem de nakil problemi çoğu zaman zekâtın yerinde harcanmasına sebep olmuştur. Yezîd b. Şerîk el-Fezârî şöyle der: “Hz. Ömer Dönemi'nde hayvan otlatıyordum. Birisine ‘Zekât toplamak üzere size kim gönderildi?’ diye sordum. O da ‘Bize her yıl Mesleme b. Muhalled gönderilir, o da zenginlerimizden sadaka olarak fakirlerimize dağıttı.’ dedi.” (İbn Sa'd, 1968).

Amr b. el-Âs, Hz. Ömer'e mektup yazarak Ukbe b. Nâfi'i yerine vekil bıraktığını, kendisinin ise Zevile'ye ulaştığını, Berka ile Zevile arasındaki bölgede barışın tesis edildiğini, Müslümanların zekât, antlaşmaların da cizye vermeye razı olduklarını, Berka halkıyla bir anlaşma yaptığını, Zevile ile aralarında verebilecekleri bir miktar üzerinde anlaşmaya vardıklarını bildirdi. Hz. Ömer de ona memurların zengin Müslümanlardan zekâtlarını alarak fakirlerine vermelerini, cizye ehlinen alınan mal veya paraları onlar arasında paylaştırmadan kendisine getirmelerini, Müslümanların ticaret mallarından kırkta bir, yağmurla sulanan ekinlerinden onda bir, yer altı sularıyla sulananlardan ise yirmide bir alınmasını, zimmet ehlinen üzerinde anlaşılan miktarın alınmasını, bunlardan meblağ belirlenmeden anlaşma yapılanlardan ise verebilecekleri miktarın alınmasını emretti (İbn Sa'd, 1968).

Hz. Ömer vefat etmeden önce şöyle dedi:

“Kendimden sonraki halifeye Allah'tan sakınmasını ve ilk muhacirlerin hakkını korumasını, onların saygınlığını tanınmasını tavsiye ederim. Zira onlar, İslâm'ın savunucuları, düşmanlarının korkulu rüyası ve İslâm malının tahsildarıdır. Onlardan ihtiyaç fazlası, gönül rızalarıyla alınmalıdır. Ona ensârî da tavsiye ediyorum. Zira onlar, Allah Teâlâ'nın, haklarında 'Onlar, İslâm'a yurt hazırlayan ve önceden iman edenlerdir.' (Haşr 59/9) buyurduğu kimselerdir. Halife onların hayırseverlerinden bağışlarını kabul etmeli, yanlışlık yapanların hatalarını bağışlamalıdır. Yine ona bedevilere de iyi davranmalarını tavsiye ederim. Zira onlar, Arapların aslı ve İslâm'ın asli unsurudur. Onların zenginlerinden zekât alınmalı ve fakirlerine dağıtılmalıdır. Yine ona Allah'ın ve Peygamber'inin zimmetinde olanlara karşı ahdini yerine getirmesini, güçlerini aşan şeylerle yükümlü tutmamasını ve düşmanlarına karşı onları savunmasını da tavsiye ederim.” (İbn Sa'd, 1968).

Bu aktarımda da görüldüğü gibi zekâtın toplandığı bölgede dağıtılması esas olarak hatırlatılmaktadır.

Umeyr b. Seleme ed-Düelî, Ömer b. Hattâb ile beraber çıktığı yolculukta karşılaştığı bir olayı şöyle anlatır:

“Ömer, öğle vakti bir ağacın gölgesinde yattığı sırada bir bedevi kadın, Hz. Ömer'e giderek 'Ben fakir bir kadınum. Çocuklarım var. Müminlerin Emîri Ömer b. Hattâb, Muhammed b. Mesleme'yi bize zekât âmili olarak tayin etmişti. Ancak bize bir şey vermedi. Allah rahmetini senden esirgemesin, bize yardımda bulunması için ona emir vereceğini umarım.' dedi. Hz. Ömer, Yerfâ'ya 'Bana Muhammed b. Mesleme'yi çağır.' diye emir verdi. Kadın, 'Benimle beraber gelsen de ona gitsek benim için daha iyi olur.' deyince Hz. Ömer, 'İnşallah senin ihtiyacını karşılar.' diye cevap verdi. Yerfâ, Muhammed b. Mesleme'ye varıp emre icabet etmesini söyledi. Muhammed b. Mesleme geldi. Kadın onu görünce utandı. Hz. Ömer, 'Allah'a yemin ederim ki hayırlılarınızın izinden gitmeye azami gayret göstermekteyim. Allah bu kadın için seni sorguya çekerse cevabın ne olacak?' dedi. Bunun üzerine Muhammed b. Mesleme'nin gözleri yaşardı.

Hz. Ömer devamla şöyle dedi: 'Allah Teâlâ, Peygamber'ini bize gönderdi. Onu tasdik edip ona uyduk. O da Allah'ın kendisine emrettiği şekilde hareket etti. Zekâtı hak sahibi olan fakirlere verdi. Allah, onun ruhunu teslim alıncaya kadar bu hâl üzerine kaldı. Ondan sonra Allah, hilafeti Ebû Bekir'e nasip etti. Ebû Bekir de vefat edinceye kadar Resûlullah'ın sünnetiyle amel etti. Ondan sonra hilafeti bana nasip etti. Ben de hayırlılarınızın (Resûlullah ve Ebû Bekir'in) yolundan gitmeye gayret gösteriyorum. Seni âmîl gönderirsem ona bu yılın ve geçen yılın zekâtını öde. Ama olabilir ki seni göndermem.'

Daha sonra Hz. Ömer bir deve getirilmesini emretti. Kadına (bir deve yükü) un ve zeytinyağı vererek 'Bunları al ve Hayber'de bize yetiş. Zira Hayber'e gitmek üzereyiz.' dedi. Kadın Hayber'de Hz. Ömer'e gelince ona iki deve daha vererek 'Bunları al, Muhammed b. Mesleme size gelinceye kadar bunlar size yeter. Ona, size bu yıla önceki yılın zekâtını vermesini emrettim.' dedi.” (Ebû Ubeyd, 1409/1989).

Hz. Ömer Dönemi'nde zekâtın esas olarak toplandığı yerde dağıtılması ilkesi uygulanmıştır. Fakat yine de zekât toplanan bölgede dağıtıldıktan sora artan zekât mallarının halifelik merkezine gönderildiği de olmuştur. Nitekim yukarıda da geçtiği üzere Muâz b. Cebel, Yemen'de toplanan zekâtın arta kalanlarını Medine'ye göndermiş; Hz. Ömer de ona, esas olanın zekâtın toplandığı yerde dağıtılması olduğunu hatırlatmıştır (Ebû Ubeyd, 1409/1989; İbn Ebî Şeybe, 1427/2006). Bedevilerden alınan zekâtın yine onların fakirlerine dağıtılmasını söylemiştir (İbn Ebî Şeybe, 1427/2006). Rivayetlerden anlaşıldığına göre onun döneminde zekât memurları topladıkları zekâtı aynı yerde

ihtiyaç sahiplerine dağıtıyorlardı (Abdürrezzâk es-San'ânî, 1391/1972). Ancak zekâtın toplandığı yerde ihtiyaç fazlası varsa ve diğer yerlerde buna ihtiyaç varsa zekâtın başka yerlere nakledilmesine izin vermiştir. Kıtlik senesinde ve yukarıda geçen Muâz b. Cebel rivayetinde bu tür uygulamalardan söz edilmiştir.

2.3. Verilecek Zekât Miktarına Sınır Koyulmaması

Hiz. Ömer Dönemi'nde zekât malları toplumun ihtiyaç durumuna göre dağıtılıyordu. Bazen ihtiyaca göre zekâtı sekiz masarıftan sadece birine tahsis ettiği olurdu (Abdürrezzâk es-San'ânî, 1391/1972). Toplanan zekât mallarının hepsini bir kişiye verdiği vâkidir (Yusuf, 1982). Yine bu amaçla "Verdiğiniz zaman zenginleştiriniz." demiş (Abdürrezzâk es-San'ânî, 1391/1972), bedevilerin fakirlerine yüz deve verebileceğini ifade etmiştir (Ebû Ubeyd, 1409/1989). Hiz. Ömer'e göre önemli olan o anda mevcut olan ihtiyacın giderilmesi, kişinin muhtaçlık durumundan tamamen kurtarılmasıdır. Bundan dolayı zekât verilen kişinin ihtiyacına göre zekâttan az ya da çok veriyor ve genelde de muhtaç olanın ihtiyacını tam olarak karşılıyordu.

İmkânsızlık nedeniyle evlenemeyenlerin evlenmesini, ilim tahsil edemeyenlerin tahsiline devam etmesini, işini yapamayan kişiye işini yapabilmesini sağlayacak şekilde yardımda bulunmayı yüksek bir miktar tutsa da uygun görmüştür. Bununla beraber bir yoksula verilebilecek zekât miktarının diğer fakirlerin hakkını yiyecek şekilde olmaması gerektiğine dikkat edilmelidir. Yani zekâta muhtaç olanlar adil bir şekilde gözetilmelidir. Zekât alan kişi de kendisinin bu konudaki sorumluluğunu unutmamalıdır (Karaman vd, 2014). Hiz. Peygamber'in "Zengine zekât helâl olmaz." (Ebû Dâvûd, "Zekât", 25) anlamındaki hadisi bu hususta önemli bir uyarı niteliğindedir.

2.4. Zekât Alabileceklere Değişken Ölçütler Uygulanması

Ne kadar mala sahip olan kişinin zekât alabileceği konusunda Hiz. Ömer'in birbirinden farklı ölçütler tespit ettiği rivayet edilmiştir. Mesela kıtlik zamanında "Kıtlik sebebiyle bir çobanın güdeceği bir sürü kadar koyunu kalana zekâttan verin, iki çobanın güdeceği kadar iki sürüsü kalana zekât vermeyin." demiştir (Abdürrezzâk es-San'ânî, 1391/1972). Burada onun bir sürü koyunla yüz koyun kastettiği söylenmiştir. Ebû Ubeyd'e göre bundan maksat, kıtlik zamanında insanlara yardım etmektir; normal zaman için bu ölçü olmaz (Ebû Ubeyd, 1409/1989). Başka bir dönemde ise Hiz. Ömer kırk dirhemi olanın zekât istememesi gerektiğini söylemiştir; bunu duyan bir kadın devesinin kırk dirhemden daha değerli olduğunu söyleyerek zekât istemekten vazgeçmiştir (Ebû Ubeyd, 1409/1989). Bundan dolayı Hiz. Ömer'in halkın ekonomik durumunu ve ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak zekât mükellefleri ve zekât alacaklar hakkında farklı ölçüler uyguladığı anlaşılmaktadır.

3. ZEKÂTIN HARCANDIĞI YERLER VE UYGULAMA ÖRNEKLERİ

Yukarıda aktarıldığı üzere zekât Allah'ın belirlediği sekiz sınıfa sarf edilir. Bu sekiz sınıf ve bazı uygulama örnekleri şöyledir:

3.1. Fakirler

Kur'an'da zekâtın harcanma yerlerinin ilki fakirlerdir. Kaynaklarda fakirler; ihtiyaçlarını başkalarına açamayan sağlıklı muhtaç kimseler, Mekke'den Medine'ye göçen muhtaç muhacirler, ihtiyaçlarını gideremeyecek şekilde hasta olanlar, Hiz. Peygamber Dönemi'nde Mescid-i Nebevî'de eğitim gören Suffa ashâbı, Müslümanların yoksulları, nisâb miktarı mal varlığı olmayan kişiler, kısacası geçimini sağlamakta zorlanan Müslümanlar şeklinde tanımlanmıştır (Yavuz, 2008).

Hiz. Peygamber Dönemi'nden başlayarak zekât fakir ve muhtaçların, zenginlerin mallarındaki hakları olarak görülmüştür (Ebû Ubeyd, 1409/1989). Bu kaideye Dört Halife Devri'nde de özen gösterilip dikkatle uygulanmıştır. Hiz. Ömer'in şöyle dediği rivayet edilir: "Benden sonraki halifeye bedevilere iyi davranmasını tavsiye ederim. Onlar, Arapların ve İslâm'ın temelidirler. Onların zenginlerinin mallarından belirli bir miktar alınıp fakirlerine verilmelidir." (Ebû Ubeyd, 1409/1989).

Kitâbü'l-Harâc'da geçen bir bilgiye göre Harun Reşid ahlaksızlık, hırsızlık gibi işlediği bir suç ve cinayetten dolayı yakalandıkları ve hapse konuldukları vakit bunların fakir olanlarının hapsede nafakalarının verilip verilmeyeceği, verildiği takdirde zekât mallarından mı yoksa başka kaynaklardan mı karşılanacağı hakkında yapılması gerekenleri Ebû Yusuf'a sormuş. Bunun üzerine Ebû Yusuf şöyle cevaplandırmıştır:

"Onların hâline düşen kimse için yiyeceği ve giyeceği bulunmadığı takdirde zekât mallarından veya beytülmâlden nafaka veya iâşe tahsisi lazımdır. İki kaynağın hangisinden verirsen olur.

Bunda senin inisiyatif ve tercih hakkın vardır. Daha iyi olan Beytül mâlden sarf etmektir. Her ferde günlük iaşesinin yetecek miktarı tahsis edersin.”

Bu kaynakta verilen bilgiye göre hapsedilen kimselere Beytül mâl veya zekâtta iaşe sağlanması ilk olarak Hz. Ali tarafından Irak'ta uygulanmıştır. Hz. Ali bir kabileden veya bir topluluk içinde kötü ve yasak fiilleri işleyen bir şahıs bulunduğu vakit onu hapsedirdi. Eğer o kimsenin şahsi malı varsa adama hapiste ondan harcar, yoksa Müslümanların hepsine ait olan Beytül mâlden sarf eder ve şöyle derdi: “O kimsenin kötülüğü Müslümanlardan uzak tutulur, buna mukabil kendilerine ait olan maldan ona sarf olunur.” Daha sonraki zamanlarda Muaviye de aynı uygulamayı yapmıştır. Ebû Yusuf bu noktada Ömer b. Abdülaziz'in şöyle söylediğini aktarır:

“Bir Müslüman'ı ayakta namaz kılmasına mâni olacak bağlar içinde olduğu hâlde hapisanelerinizde bırakmayınız. Katiller hariç hiç kimseyi zincire vurup rencide etmeyiniz. Yeme içme ve giyimlerine kifayet edecek miktarı zekât mallarından sarf ediniz.” (Yusuf, 1982).

Bu uygulamalar gösteriyor ki herhangi bir suçtan dolayı hapse girmiş olan bir kimsenin ihtiyaçlarının karşılanması öncelikle kendi şahsi malından sağlanır, eğer kişinin malı yoksa -yani fakirse- bu durumda devlet hazinesinden ya da zekât malından bu kimsenin ihtiyaçları karşılanırdı.

3.2. Miskinler

Zekâtın sarf yerlerinden ikincisi miskinlerdir. Miskinler; fakirlerin tersine zillet içinde olan ve ihtiyaçlarını gidermek için başkalarından yardım isteyen, sağlıklı ve ihtiyaçlı, kendine yetecek malı bulunmayan, fakirin aksine hiçbir şeyi bulunmayan kimselerdir (Yavuz, 2008).

Ayette geçen fakir ve miskin terimlerinin manası ve burada kimin kastedildiği konusunda İslâm âlimleri farklı kanaattedirler. Çoğunluğu bu iki terimden fakiri “hiç malı veya geliri olmama”, miskini “geçimini sağlayacak ölçüde malı veya geliri olmama” anlamlarıyla birbirinden ayırt etmeye çalışmışlar fakat bunların bir kısmı fakiri miskininden, bir kısmı da miskini fakirden daha ihtiyaçlı kimse manasında yorumlamışlardır. Hz. Ömer'in bir uygulamasına göre onun; fakiri Müslümanların, miskini ise gayrimüslimlerin muhtaçları olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. İslâm âlimlerinin ekserisi ise zekâtın ancak Müslüman toplumunun muhtaçlarına verilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Bu iki terimin aynı manaya geldiğini söyleyen âlimler de vardır (Karaman vd, 2014).

Yoksul olan birine ne kadar zekât verilebileceği hususu da tartışılmıştır. Bazı âlimler nisâb miktarı mala sahip olacak ölçüde verilmesini, bazıları kişiyi muhtaçlıktan kurtaracak ölçüde verilmesini; bazı fakihler bir ömür boyu daha zekâta muhtaç olmayacak şekilde, bazıları da bir sene zekâta ihtiyacı olmayacak şekilde verilmesi gerektiğini savunmuşlardır (Karaman vd, 2014).

Medine'de dilencilik yapan yaşlı bir Yahudi'yi gören Hz. Ömer onun durumunu soruşturmuş ve ihtiyaç sahibi gayrimüslim olduğunu anlayınca gençliğinde bu insandan cizye alıp yaşlanınca onu muhtaç hâlde bırakmanın doğru olmayacağını söylemiş ve zekât verilecek grupları bildiren ayette geçen fakirlerin Müslüman fakirler olduğunu, miskinler grubuna Ehl-i Kitab'ın fakirlerinin dâhil olduğunu ifade etmiştir (Yusuf, 1982).

“Zekât fakirlerindir...” (Tevbe, 9/60.) ayetinde geçen miskinler hakkında Hz. Ömer “Onlar Ehl-i Kitab'ın özürsüz (zemnâ) olanlarıdır.” demiştir (İbn Ebî Şeybe, 1427/2006). Ancak bu uygulama genel kabul görmemiştir. Zekâtın Müslümanların zenginlerinden alınıp onların fakirlerine dağıtılacağını bildiren hadislerle (Buhârî, Zekât, Bab Vucubu'z-zekât; Müslim, İman, Babu'd-dua ile ş-şehadeteyn) dayanan büyük çoğunluk zekâtın gayrimüslimlere verilmesine cevaz vermemiştir. Bu rivayetler ise zekât dışında kalan nafilâ sadakalara yorumlanmıştır. Nitekim buna bütün fakihler cevaz vermektedir.

3.3. Âmiller

Zekâtta pay verileceklerden bir grup da zekât işleri ile görevli olan zekât memurlarıdır. Bu ayette bu anlama gelen âmil kelimesi sözlükte “işçi, çalışan, zanaatkâr” gibi anlamlara gelir. Hadis-i şeriflerde âmil sözcüğü genel olarak “yönetici ve her türlü devlet gelirlerini toplamada görevli kişi” anlamında kullanılmakla beraber “zekâtları toplayıp dağıtan görevli” manasında da kullanılmıştır. Zekât âmillerinin zekâtta pay almaları için muhtaç olmaları şart değildir. Nitekim Hz. Peygamber'in zengin zekât alamayacağına dair hadisinde zekât âmilleri istisna edilmiştir (Karaman vd, 2014). Zengin olan âmilin zekât alıp alamayacağı konusu ihtilaf konusu olmuş; zengin olan kimsenin zekât

toplarken ihtiyacı olan kadar alır, diyenler olduğu gibi genel kanaat olarak zengin olsa da ayette âmîle bir pay ayrıldığı için zekâtın pay almasında bir sakıncanın olmadığını ifade ederler (Ebû Abdillâh (Ebû'l Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî (ö. 606/1210), H 1420).

Nitekim zekât âmîlleri, ücretlerini toplanan zekâtın alıyorlardı. Enes b. Mâlik'ten nakledilen bir rivayet şöyledir:

Hiz. Ebû Bekir beni zekât mallarını toplamakla görevlendirdi. Dönüp geldiğimde Ebû Bekir vefat etmişti. Hiz. Ömer "Ey Enes! Bize yüklü develerle mi geldin?" diye sordu. Ben "Evet!" dedim. Ömer: "Yük develerini bize getir! Develere yüklü olan mal senindir." dedi. Bu kez ben "Mal şu kadardan daha fazladır!" deyince o da "Ne kadar fazla olursa olsun, o mal senindir!" dedi. Mal 4.000 dirhem değeriyleydi. (İbn Sa'd, 1968).

Bu verilen meblağ günümüz hesabıyla hesaplandığında; 1 dirhem yaklaşık 3,2 grama tekabül etmekte ve 4.000 dirhem de 12.800 grama eşit olmaktadır. Bu malın tamamının zekât memuruna verildiği bilgisinden yola çıkarak diyebiliriz ki zekât memurları yöneticinin tasarrufu ile ciddi miktarda zekâtın pay alabiliyorlardı.

İbn Saîdî şöyle der: "Hiz. Ömer beni zekât memuru tayin etmişti. Görevi yerine getirince bana ücret verilmesini emretti. 'Sadece Allah rızası için çalıştım.' dedim. Bunun üzerine Hiz. Ömer, 'Sana verileni al. Çünkü ben Resûlullah zamanında görevli olarak çalıştığım Resûlullah bana ücret vermişti.' dedi." (Ebû Dâvûd, "İmâre", 9; Nesâî, "Zekât", 94.)

Hiz. Ömer, Muâz'ı Kilâboğulları veya Sa'doğulları üzerine zekât memuru olarak tayin etmişti. Muâz, topladığı zekâtı hiçbir şey bırakmayınca kadar onlara dağıtmıştı. Yanında herhangi bir mal olmadan evine dönünce hanımı, ona "Hani âmîllerin ailelerine getirdikleri paydan neler getirdin?" diye sormuş. Muâz, "Benimle beraber bir murakıp vardı." demiştir. Bu sözleri üzerine "Resûlullah ve Ebû Bekir'in yanında emin bir kişiydin. Ömer seninle bir murakıp mı gönderdi?" demiş ve Muâz'ın hanımı bu konuyu kadın arkadaşlarına anlatmış. Haber Hiz. Ömer'e ulaşınca Muâz'ı çağırıp "Seninle murakıp gönderdim mi?" diye sormuş. Muâz, "Ona söyleyecek başka bir mazeret bulamadım." deyince, Hiz. Ömer gülümserek ona bir şeyler vermiş ve "Onu bunlarla razı et." demiştir (Ebû Ubeyd, 1409/1989).

Hiz. Ömer Dönemi'nde zekât âmîli olan İbn Ebî Rebîa, topladığı zekâtı Hiz. Ömer'e götürmüştü. Hiz. Ömer mecliste bulunanlara hurma ikram etmiş ve oradakiler yediği hâlde Hiz. Ömer hurmadan yemekten kaçınmıştı. Bunun üzerine İbn Ebî Rebîa, ona "Allah'a yemin ederim ki biz zekât hayvanlarının sütünü içmekte ve ondan yararlanmaktayız." deyince Ömer, "Ey İbn Ebî Rebîa! Benim durumum senden farklıdır. Sen onların kuyruğunun peşinden gidiyorsun. Bu sebeple de onlardan yararlanabilirsin. Bundan dolayı durumun benimkinden farklıdır." (Ebû Ubeyd, 1409/1989) diye cevap vermiştir. Bu da gösteriyor ki zekât görevlisi toplayanından koruyanına kadar zekât malından pay alırdı.

Zekât memurlarıyla ilgili diğer bir ilgi çekici uygulama da şöyledir: Hiz. Peygamber Dönemi'nde zekât memuru olarak görevlendirilen bir kimse zekât vermek istemeyen birine sert davranarak onu yaralamıştı. Bunun üzerine yaralanan taraf Hiz. Peygamber'e gelerek kısas talebinde bulunmuşlardı. Bu durum karşısında Hiz. Peygamber diyet vererek zekât memurunu kısas uygulanmaktan kurtarmıştır. Bu olay hadiste şöyle geçmektedir:

"Resûlullah Ebû Cehm İbnü Huzeyfe'yi zekât tahsildarı olarak gönderdi. Adamın biri sadaka ödeme meselesinde onunla inatlaştı. Ebû Cehm de adama vurup başından yaraladı. Hemen Hiz. Peygamber'e gelip: 'Ey Allah'ın Resûlü, kısas istiyoruz.' dediler. Resûlullah onlara 'Size şu kadar diyet vereyim!' dedi ise de razı olmadılar. Resûlullah miktarını artırarak 'Size şu kadar diyet vereyim.' dedi. Onlar yine razı olmadı. Hiz. Peygamber (daha da artırarak) 'Size şu kadar diyet vereyim.' dedi. Bu sefer razı oldular. Bunun üzerine Hiz. Peygamber, 'Ben bu akşam halka konuşup onlara razı olduğunuzu bildireceğim!' dedi. 'Pekâlâ!' dediler. Resûlullah hutbesinde: 'Bu Leysliler bana kısas talebiyle geldiler. Ben onlara (kısasa bedel) şu kadar diyet teklif ettim, onlar da razı oldular, siz de razı mısınız?' diye sordu. Fakat berikiler (Leysliler): 'Hayır, razı değiliz!' dediler. Muhacirler onlara kızıp üzerlerine yürüdüler. Resûlullah onlara dokunmamalarını emretti. Muhacirler de ileri gitmekten vazgeçti. Sonra onları çağırıp onlara verdiğini artırdı ve sordu: 'Razı oldunuz mu?' 'Evet!' dediler. Resûlullah tekrar: 'Ben halka hitap edip razı olduğunuzu bildireceğim.' dedi. Onlar 'Tamam.' dediler. Resûlullah halkı çağırarak: 'Razı mısınız?' diye sordu. 'Evet, razıyız!' dediler (Ebû Dâvûd, "Diyet", 13; Nesâî, "Kasame", 24) ve sorun bu şekilde çözüldü."

Bu rivayet bize şunu da göstermektedir ki Hz. Peygamber görevlendirdiği zekât memurlarının görevlerini icra ederken, ortaya çıkan birtakım yaptırım gerektiren hususları dikkatle takip edip tazminat gerektirecek görev esnasındaki cürümleri de tazmin etmiştir.

3.4. Müellefe-i Kulûb

Ayette geçen graplardan biri de kalpleri İslâm'a ısındırılacak kimselerdir. Bu kimseler, kötülüklerinden emin olmak maksadıyla veya Müslümanlara yararlı olacağı umuduyla gönülleri kazanılmaya ve İslâm'a ısındırılmaya çalışılan kimselerdir. Müslüman olmayanlar açısından her iki gaye de mümkün olabilir. Müslümanlardan bazılarının müellefe-i kulûb kapsamına dâhil edilmesi ise daha çok onların İslâm'ı tam manasıyla benimsememiş olmalarıyla beraber toplumda sözü geçen kimselerin İslâm toplumuyla kaynaşarak İslâm'ın yayılması hususunda gayretle çalışmalarını sağlamak, İslâm'ı yeni seçmiş olanların dinde sebat etmelerine katkıda bulunmak, ülke sınırlarında görev yapan Müslümanların görevlerini daha dikkatli yapmalarını sağlamak içindir. Hz. Peygamber zekâtlardan ve diğer devlet gelirlerinden gönülleri İslâm'a ısındırmak istediği kimselere pay vermiştir (el-Bağdâdî, 1969).

Huneyn Savaşı'nda elde edilen ganimetlerden en fazla pay verilenler müellefe-i kulûb olarak bilinen şahıslardır. Hz. Peygamber bunlar arasında yer alan Ebû Süfyân'a, onun oğulları Yezid ve Muaviye'ye yüzer deve vermiştir (İbn Hişâm, ty). Aynı şekilde kabile reisleri Akra b. Hâbis ile Uyeyne b. Hısn da 100 deve aldılar (Buhârî, "Meğâzî", 56). Bu uygulama Hz. Peygamber'in ilk "müellefe-i kulûb" tatbikatı kabul edilir. Bu uygulamadan hedeflenen şey, yeni Müslüman olanlara dünya nimetleri vererek onları dinî duygular noktasında güçlendirmektir. Bu uygulamayla Müslümanlara zarar vermesi ihtimal dâhilinde olan kabile reislerinin ve itibarlı kimselerin zararlarından Müslümanların korunması da sağlanmıştır. Verilen bu zekâtlar ve atıyyelerle elde ettikleri zenginlik sayesinde savaşlarda gönülden gayret sarf etmeseler de Müslümanların korunmasını arzu etmiş ve onlara yardımda bulunmuşlardır. Bu konuda ilk örneklerden biri de Ebû Süfyân'dır. Nitekim o, Huneyn Savaşı'nda önce Müslümanların başarısız duruma düşmelerine sevindiği hâlde Müslümanların galibiyetiyle 300 deve elde etmiştir. Bundan dolayı sonraki savaşlarda daha fazla dünyalık kazanmak için Müslümanların zafer kazanmasını istemiş ve bunun için de gayret sarf etmiştir. Buna göre şayet bu durumda olan bir grup insan mevcut olursa ve aslında İslâm'a rağbet göstermeyip faydalanmak gayesinde olurlarsa ve aynı zamanda onların ayrılmaları ve savaşmaları hâlinde sahip oldukları nüfuz ve kuvvetle İslâm'a zarar verebilecek olurlarsa, devlet başkanı uygun bulursa onlara zekâttan pay ayırması mümkündür. Bunu da üç sebeple yapar: Birincisi Kitap ve sünnete uymak, ikincisi Müslümanları korumak, üçüncüsü İslâm'la olan münasebetleri neticesinde İslâm'ı daha iyi kavramalarını ve İslâm'a olan rağbetlerinin artmasını sağlamak (Ebû Ubeyd, 1409/1989). Resûlullah'ın vefatından sonra bazı kimseler bu uygulamadan faydalanmak için Hz. Ebû Bekir'den kendilerine arazi tahsis etmesini istediler. O da görüşünü almak için onları Hz. Ömer'e gönderdi. Ömer, "Resûlullah, İslâm'a ısındırmak için size o payı veriyordu, artık İslâmiyet güçlenmiştir." diyerek onların talebini geri çevirmiştir. Fakihlerin çoğunluğu Hz. Ömer'in bu içtihadı ile müellefe-i kulûba pay ayrılmasına istinaden bu payın düştüğü kanaatini savunmuşlardır. Bazı âlimler, savaş zamanında bu faslın gerekirse tekrar kullanılabilmesi görüşündedirler. Hz. Ömer'in ve sahâbenin bu husustaki uygulamalarının ayetteki hükmün gayesine uygun verilmiş somut karar özelliğinde olduğu için bundan yola çıkarak ayetin hükmünün yürürlükten kaldırıldığı gibi bir kanaatin oluşturulamayacağı aşikârdır. Bundan dolayı âlimlerin kanaatlerini kendi dönemlerindeki şartlara göre değerlendirmek lazımdır (Karaman vd, 2014).

Hz. Ömer'in İslâm'ın güçlendiğini, dolayısıyla insanların kalplerini İslâm'a ısındırmaya ve onların zararlarından korkmaya gerek kalmadığını söyleyerek müellefe-i kulûba pay vermeyi bırakmasına dair bu uygulama kendinden sonra da devam etmiştir. (Kallek, 2020) Nitekim o dönemden itibaren Hulefâ-yı Râşidîn Dönemi'nde müellefe-i kulûba zekât verildiği rivayet edilmemiştir. Hanefiler bu hükmün kalktığı görüşündedir. Diğer üç mezhepte bu hükmün devam edip etmediği yönünde iki farklı görüş vardır. Ayetteki hükmün devam etmediğini savunanlar, İslâm'ın izzete kavuştuğunu ve artık bu hükme ihtiyaç kalmadığını söylemişlerdir; başka bir ifadeyle illet yok olduğu için hüküm de kalkmıştır. Ayetin hükmünün hâlen devam ettiği görüşünde olanlar devletin ihtiyaç ve duruma göre hareket edeceği ve zaman içinde bu hükmü uygulama gereği hasıl olabileceğini savunurlar. Bu görüşü savunanlara göre zekâttan bir payın İslâm'a meyli olan gayrimüslimler için harcanması caizdir. (el-Kardâvî, 1401/1981). Daha önce de bahsettiğimiz gibi Ömer b. Abdülaziz, bazen zekâtı kalbi İslâm'a ısındırılmak istenen kişilere (müellefe-i kulûb) vermiştir. Nitekim kendisi kalbi İslâm'a ısındırılmak için patrike zekât malından vermiştir (İbn Sa'd, 1968).

3.5. Köleler

Boyunduruktan kurtarılması gerekenler (er-rikâb); köle azadı, düşman elinde bulunan esirlerin kurtarılması ve sömürge altındaki Müslümanların kurtarılması şeklinde yorumlanmıştır (Akyüz, 2006).

Zekât gelirlerinin harcanacağı yerlerden biri de köle azadıdır. Ayette geçen rikâb sözcüğü sözlükte “boyun” manasına gelen “rakabe”nin çoğuludur. Bu terim Kur’ân’da köle ve cariyelerin kölelikten kurtarılmaları mevzubahis olduğunda geçmektedir. Zekâtın devlet kanalıyla mükelleften toplanıp hak sahiplerine dağıtılmasını hedefleyen Kur’ân’ın (Tevbe, 9/103.), devletin zekât malından köleler için bir pay ayırması; o dönemde toplumda bir sosyal gerçeklik olarak bulunduğu kölelik sistemini yok etme yönünde sergilediği açık bir tavidir (Karaman vd, 2014). Bazı mezhep âlimlerine göre “rikâb”dan maksat, zekât gelirlerinden Müslüman köle ve cariye satın alarak onları azat etmektir. Nitekim Hz. Osman ve Ömer b. Abdülaziz zekât geliri ile köleler satın alıp azat etmişlerdir (Akyüz, 2006).

Kölelerin özgürlüklerini elde etmeleri için kendilerine zekâtın pay verilmektedir. Ebû Saïd el-Makburî bu konuyla ilgili hatırasını şöyle anlatır:

“Bir adamın kölesiydim. Adam serbest kalabilmem için benimle 40.000 dirhem ve her kurbanda bir koyun üzerine anlaşma yaptı. Mal tamamlanınca onu adama verdim. Ancak taksitle alabileceğini söyleyerek almaktan vazgeçti. Ömer b. el-Hattâb’a giderek durumu anlattım. ‘Ey Yerfâ! Malı al ve Beytülmâle koy, sonra akşama gel, senin azat edildiğini yazalım. Efendin ister malı alsın isterse almasın.’ dedi. Malı alıp Beytülmâle götürdüm. Efendim bunu duyunca gelip malı oradan aldı. Sonra malımın zekâtını Ömer’e getirdim; bana, ‘Azat edildiğinden beri atıyye aldın mı?’ diye sordu. Almadığımı söyledim. O da ‘Onu al şimdi götür, bizden bir şeyler alınca zekâtını ver.’ dedi.” (İbn Sa’d, 1968).

Ömer b. Abdülaziz’in seleflerinin, devleti Ümeyyeoğulları’nın hizmetinde görmeleri sebebiyle mağdur olan halk; Ömer b. Abdülaziz’in adaleti sayesinde her türlü imkâna sahip olmuşlardır. Ekonomik dengelerin adaletle yerine oturması diğer Müslümanların da maddi imkânlardan hak ettikleri oranda istifade etmelerini sağlamıştır. Ömer b. Abdülaziz Dönemi’nde devletin sosyalleştiğini gösteren birçok örnek vardır. Halife’nin Afrika’daki zekât âmillerinden Yahya b. Saïd şöyle anlatıyor: “Ömer b. Abdülaziz, Afrika’nın zekâtını toplamakla beni görevlendirdi. Zekâtı topladık fakat verecek fakir bulamadığımız için topladığımız zekâtlarla köle azat ediyorduk.” (Halil, 1984). Bu bilgi bizlere İslâm tarihinde bazı dönemlerde toplumsal refahın çok iyi oluştuğunu da göstermektedir.

3.6. Borçlular

“Borçlular” anlamına gelen gârimîn kavramının kapsamına kimlerin dâhil olduğuna dair farklı görüşler mevcuttur. Fakat Hz. Peygamber’in konuya ilişkin bazı hadislerini de (Müslim, “Zekât”, 36) dikkate alan İslâm âlimleri genellikle sadece kendi ihtiyacı için borçlanıp ödeyemez duruma düşenleri değil toplum yararına borçlananları da -fakir olmasalar bile- ayetin kapsamına dâhil etmişler ve İslâm’daki sosyal dayanışma ruhunu ortaya koyan içtihatlarda bulunmuşlardır (Karaman vd, 2014). Kişinin elinde nisâb miktarı malı olsa da eğer bu kimsenin borcu nisâb miktarından fazla ise bu kimse zekât vermeyeceği gibi kendisine zekât da verilebilir (el-Askalânî, 1379). Ayrıca felaket ve sıkıntıya uğrayan kimseleri de bu kapsamda tutarak bunların felaha erdirilmesi için de zekât fonundan harcanabileceğini ifade etmişlerdir (Akyüz, 2006).

Sahâbeden Ebû Saïd el-Hudrî anlatıyor: Resûlullah zamanında bir adamın (Muâz b. Cebel) satın aldığı meyveler telef olur, adam çok borçlanır; Resûlullah (sav.), sahâbeye borçluya zekât verin, buyurur. Sahâbe ona zekât verir. Verilen zekâtlar borcu karşılamaz. Bunun üzerine Resûlullah, adamın alacaklılarına “Şu mevcut parayı alın, bununla yetinin; size verebileceğimiz başka bir şey yoktur.” buyurur (Tirmizî, “Zekât”, 24).

Kabîsa b. Muhârik, ara bulmak için ödediği diyetten dolayı borçlanır ve Hz. Peygamber’e gelerek yardım ister. Hz. Peygamber o anda zekât geliri bulunmadığı için ona zekât gelinceye kadar beklemesini söyler (Müslim, “Zekât”, 109).

Hz. Peygamber zekât malından diyet borcu da ödemiştir. Nitekim Sehl b. Ebî Hasme’nin anlattıkları buna örnek gösterilebilir:

Kavminden bir grup Hayber’e giderler, orada (iş icabı) birbirlerinden ayrılırlar. Sonra arkadaşlarından birini öldürmüş bulurlar. Ölünün yakınında bulunanlara “Arkadaşımızı siz mi öldürdünüz?” diye

sorular. Onlar “Hayır, biz öldürmedik; öldüreni de bilmiyoruz!” diye cevap verirler. Oradan Resûlullah’a gidip durumu anlatırlar. O, “Bunu öldüren hakkında bana delil (şahit) getirin!” der. Onlar bu meselede delillerinin olmadığını söylerler. Hz. Peygamber onlara “Öyleyse oranın halkı size yemin etsinler.” der. Onlar da “Biz, Yahudilerin yeminine razı olmayız.” derler. Bunun üzerine Resûlullah, kanın karşılıksız kalmasını istemez ve sadaka develerinden yüz deve ile fidye öder.” (Ebû Dâvûd, “Diyet”, 8, 9; Buhârî, “Diyet”, 22).

Bu rivayetten anlıyoruz ki Hz. Peygamber bir devlet başkanı olarak faili meçhul olan bir cinayetin diyet borcunu bizzat kendisi zekât malından ödüyor. Diğer bir husus da şudur: Kişi devletin ödediği birtakım tazminat türü ödemeleri -zekât malından ödense bile- zengin olsa da alabilir.

Hz. Ebû Bekir de Resûlullah’tan tevarüs eden borç senedini zekât mallarıyla ödemiştir. Şöyle ki: Benî Süleymî Müccâa b. Mürâre Hz. Peygamber’e gelerek Benî Zühl kabilesine mensup Benî Sedus tarafından öldürülmüş olan kardeşinin diyetini talep etti. Resûlullah, ona “Eğer ben bir müşrik için diyete hükmetseydim kardeşin için hükmederdim. Fakat ben sana (diyet değil, bunun yerini tutacak) bir bedel vereyim.” dedi ve Hz. Peygamber, ona Benî Zühl müşriklerinden elde edilecek ilk humustan yüz deve vereceğine dair (senet) yazdı. (Müccâa bu yüz deveden) bir miktarını almıştı. (Tamamını almadan) Benî Zühl kabilesi Müslüman oldu. Bilahare Müccâa geri kalan develeri Hz. Ebû Bekir’den talep etmek üzere ona geldi. Resûlullah’ın borç senedini gösterdi. Hz. Ebû Bekir kendisine Yemame’den gelecek zekâttan ödenmek üzere on iki bin sâ‘ yani dört bin sâ‘ buğday, dört bin sâ‘ arpa, dört bin sâ‘ hurma yazdı. Resûlullah’ın verdiği yazıda (borç senesinde) şunlar yazılıydı:

“Bismillahirrahmanirrahim. Bu Peygamber Muhammed’den Benî Süleymî Müccâa b. Mürâre’ye (verilmiş bir borç) senedir. Ben kendisine (öldürülen) kardeşine bedel olarak Benî Zühl müşriklerinden gelecek ilk humustan yüz deve vereceğim.” (Ebû Dâvûd, “Harac”, 20.)

Hz. Ebû Bekir’in bu uygulaması bize gösteriyor ki bir devlet geleneği olan önceki anlaşma ve senetler sonraki gelenleri de bağlar. Bu rivayette Hz. Ebû Bekir’in ortaya koyduğu uygulama değişen durumlarda malî ödemelerin de değişebileceğini göstermektedir. Nitekim Hz. Peygamber’in verdiği senette diyetin deve olarak gelecek humus gelirinden verileceğine dair taahhüde rağmen Hz. Ebû Bekir -ilgili kabilenin Müslüman olmasıyla- diyetin verileceği kaynağı zekât olarak değiştirdiği gibi aynı zamanda niteliğini de tahıl ürünleri olarak değiştirmiştir.

3.7. Allah Yolunda Çalışanlar

Zekâtın ödenme yeri olarak “fi sebilillâh” kavramı gazi, mücahit, hacılar, umre yapanlar ile ilim tahsili yapanlar şeklinde yorumlanmıştır. Âlimlerin ekserisine göre bu sınıftan kasıt Allah yolunda bizzat savaşımlardır. Bu hususta da farklı görüşler vardır. Mücahit ve gazilerin fakirlerine ve teçhizat yetersizliği olanlara zekâttan pay verilir, diyenler olduğu gibi hem zenginine hem de fakirine zekâttan pay verilir, diyenler vardır. Casuslar da bu sınıf içinde yer alır; casus Müslüman olunca hür olması ve Hâşimî olmaması; gayrimüslim olursa hür olması şarttır (Akyüz, 2006). Bazı İslâm âlimlerine göre ise bu paydan cami, okul, hastane yapımı gibi kamusal yararı olan işleri yapan hayır kurumlarına da verilebilir. Çağdaş bazı İslâm âlimleri, bu ifadeyi İslâm’ın ve Müslümanların faydasına dönük işlerin tümü şeklinde yorumlamaktadır (Karaman vd, 2014).

Aslında bu kalemde aslolanın gerçek manada Allah yolunda savaşımlar kimselere zekât malından verilmesidir. Tarihî uygulamalarda da bunu görmekteyiz. Bu minvalde bir örnek Hz. Ömer zamanında cereyan etmiştir. Şöyle ki bir grup gazi Şam’dan gelip Yemen’e gitmek istiyorlardı. Hz. Ömer sabah namazını kıldıktan sonra yemek yerken gazilerden bir adam gelerek yemek yemeye başladı ancak sol eliyle yiyordu. Ömer yemek yiyen insanlarla ilgilenirdi. Adama, “Sağ elinle yemek ye!” dedi. Adam Ömer’e cevap vermedi. Ömer tekrar ona aynı şeyi söyledi. Adam, “Sağ elim meşguldür.” dedi. Adam yemeğini bitirince Ömer onu çağırarak “Sağ elinin ne meşguliyeti vardı?” diye sordu. Adam sağ elini gösterdi; Ömer elinin kesik olduğunu görünce “Neden böyle?” diye sordu. Adam, “Yermük Savaşı’nda yaralandı.” dedi. Hz. Ömer, “Kim sana abdest aldırıyor?” diye sordu. Adam, “Sol elimle abdest alıyorum; Allah da yardım ediyor.” diye cevap verdi. Hz. Ömer, “Nereye gidiyorsun?” diye sorunca “Yemen’e, bir yıldan beri görmediğim annemi görmeye gidiyorum.” dedi. Bunun üzerine Hz. Ömer ona zekât malından beş deve ve bir hizmetçi verilmesini ve develere gıda yüklenmesini emretti (el-Belâzurî, 1996). Bu şekilde gazi olan o kimsenin ihtiyacını bizzat zekât malından Halife gidirmiş oldu.

3.8. Yolda Kalanlar

Zekâtın pay verilebileceklerden sonuncusu olan ibnü's-sebîl kavramı, genelde yolda kalmış kimseler için kullanılır. Âlimlerin ekserisine göre yolda herhangi bir nedenden dolayı muhtaç duruma gelen birine zekât verilebilir. Ayrıca zorunlu veya faydalı yolculuklar için zekât malından pay verilebilir (Karaman vd, 2014).

Bir rivayette aktarıldığına göre Ebû Leys el-Benî Huzââi demiştir ki: “Hz. Peygamber, (bizi hacca giderken) sadaka develerine bindirdi.” (Buhârî, “Zekât”, 49). Bu rivayette görüldüğü üzere Hz. Peygamber zekât mallarını hac yolculuğu için tahsis ediyordu. Hz. Peygamber bu uygulamaları ile zekâtı hem toplumsal hem de ferdî problemleri çözme hususunda bir vasıta olarak kullanmıştır.

Hz. Peygamber'den sonraki dönemlerde de devlet imkânlarını vatandaşın hizmetinde kullanmak esas olduğu gibi zekât mallarının kullanımında da buna dikkat edilmiştir: Si'r b. Mâlik el-Absî şöyle bir anısını anlatır:

“Bir arkadaşımın birlikte bize ait iki devenin sırtında hacca gittik. Hac görevimizi yerine getirdikten sonra döndük. Medine'ye vardığımız zaman Ömer b. Hattâb'a giderek 'Ey Müminlerin Emîri! Arkadaşımın birlikte hacca gittik. Hac farizamızı yerine getirip döndük. Bizi yurdumuza ulaştır ve bize binek ver.' dedim. Hz. Ömer, 'Bana develerinizi getirin.' dedi. Develeri götürdüm. Hz. Ömer onları yere çöktürerek sırtlarına baktı. Sonra hizmetçisini çağırarak ona 'Bu iki deveyi götür, zekât develerinin bulunduğu koruluğa bırak ve bana itaatkâr iki genç deve getir.' dedi. Hizmetçi, Hz. Ömer'e istediği iki deveyi getirdi. Hz. Ömer, 'Bu iki deveyi al. Allah sizi yerinize ulaştırsın. Memleketine vardığın zaman bunları ahkoyarsın veya satar infakta bulunursun.' dedi.” (Ebû Ubeyd, 1409/1989).

Hz. Ömer binek bulamayan başka muhtaç hacılara da binek olması için zekât develerinden vermiştir (Ebû Ubeyd, 1409/1989). Hz. Osman da zekât develerini binek bulamayan hacılara tahsis ederdi (İbn Ebî Şeybe, 1427/2006). Hz. Ali'nin de aynı uygulamaya izin verdiği bildirilmiştir (İbn Ebî Şeybe, 1427/2006).

Zekâtın sadece yukarıda geçen sınıflara verileceği konusunda âlimler görüş birliğindedir. Ancak bu sekiz sınıfın her birine ve aynı oranda mı verilmeli yoksa sadece birine verilmesi yeterli midir gibi hususlarda farklı görüşler vardır. Hanefî, Mâlikî ve Hanbelîlere göre zekât bunlardan her birine verilebileceği gibi sadece bir sınıfa da verilebilir. Şâfîlilere ve Ahmed b. Hanbel'den nakledilen diğer görüşe göre ise zekât yükümlüsü, zekâtını bizzat veya vekili kanalıyla âmiller sınıfı dışındaki yedi sınıfa eşit bir şekilde dağıtmalı ve her gruptan da en az üç kişiye vermelidir (Erkal, 2013).

Zekâtın sarf yerleri ile ilgili emrin maksat ve içeriği üzerinde farklı yorumlar vardır. Esasen zekât müessesesi, hangi nedenle oluşursa oluşsun muhtaçlık problemine çözüm olan, Müslüman toplumunun güçlü ve zinde olmasına yardımcı olan ve sosyal adaleti sağlayan temel bir kurum olmuştur (Karaman vd, 2014).

4. ZEKÂT MALINDAN PAY ALAMAYANLAR

Zekât almaları doğru olmayanların tespiti meselesi fıkıh kitaplarında açıklanmıştır. Resûlullah Devri'nde zekât almaya hak kazanma daha ziyade zekât almak isteyen kimselerin beyanına bağlı idi. Çünkü zekât dinî bir ibadettir. Nasıl ki nisâb miktarı mala sahip olan Müslüman'ın, bizzat zekâtını kendisinin vermesi gerekiyorsa nisâb miktarı mala sahip olmayan Müslüman'ın da zekât almaya ihtiyacı olduğunu devlete bizzat kendisinin beyan etmesi gerekir. Zekât mükellefi olduğu hâlde zekâtını vermeyen kimse nasıl ki Allah katında sorumlu oluyorsa zekât almaya hakkı olmayan kimse de zekât aldığı takdirde Allah katında sorumlu olacaktır. Bu; tabiatıyla imanı, İslâm'ı kuvvetli olanlar içindir. Her Müslüman iman ve İslâm'daki derinliği yönünden aynı seviyede olamayacağına göre veren için de alan için de bir kontrol müessesesine ihtiyaç vardır. Bu da ya devlet eliyle ya da yapılacak özel araştırmalarla gerçekleşir. Önemli olan adaleti gerçekleştirmektir. Resûlullah'tan gelen bazı hadislerde aktarıldığı şekliyle zekât alması caiz olmayan kimseler şunlardır:

1. Zenginler: Şerî manası, asli ihtiyaçlarının dışında nisâb miktarı mala sahip olan kimselerdir ki nisâb ortalama seksen gram altın veya onun tutarıdır.
2. Çalışıp kazanabilecek durumda olup fiilen çalışmakta olanlar.
3. Gayrimüslimler: Daha önce aktardığımız üzere Hz. Ömer'e göre İslâm Devleti'nin idaresinde yaşayan gayrimüslimlerden fakir olanlara zekât verilebilir. Zira o, ayette geçen miskin tabirinden bu

manayı anlamıştır. Hz. Ömer'in görüşü İslâm ulemasınca kabul görmemiştir. Buna göre gayrimüslime zekât verilmez. Yardım yapılır.

4. Usûl ve fîrû durumundaki akrabalar: Zekât vermekle mükellef olan bir kimse kendi usûl ve fîrûuna zekât veremez. Mesela kişi; anasına, babasına, dede ve ninelerine, kendi oğullarına, kızlarına ve torunlarına zekât veremez.

5. Hz. Peygamber'in yakınları da zekât alamazlar. Her ne kadar âlimler bu konuda Ehl-i Beyt'ten olanlar zekât alamaz, demişlerse de bu hüküm İslâm'ın ilk asrına aittir. Hadiste bildirildiğine göre onun devri, vefatından sonra yüz senelik bir zamanı içine alır (Özek, 1984).

Hz. Peygamber ve akrabalarına zekât haramdır. Resûlullah (sav.), "Allah bana ve Ehl-i Beyt'ime sadakayı haram kıldı." buyurur (İbn Sa'd, 1968). Resûlullah bu ilkenin uygulanması hususuna çok dikkat etmiştir. Kendisine bir şey sunulduğunda "Bu, hediye midir, sadaka mıdır?" diye sorardı. Eğer "Sadakadır." derlerse ondan yemezdi. Eğer "Hediyedir." derlerse yedi. Bir grup Yahudi ona büyük bir kaptı tirit getirdi. Resûlullah (sav.), "Bu, hediye mi yoksa sadaka mı?" dedi. Onlar, "Hediyedir." deyince yedi. Onlardan bazıları kendi aralarında "Muhammed köleler gibi oturuyor." dedi. Resûlullah (sav.) ne dediklerini anladı ve "Ben bir kulum ve kullar gibi otururum." dedi. (Nesâî, "Zekât", 98.) Resûlullah bazen atılmış bir hurma bulur, onu alır ve ağzına götürmek ister ancak o hurmanın zekât malı olmasından endişe eder ve onu yemezdi (İbn Sa'd, 1968).

Bir adam, bir tabak hurmayı Resûlullah'a getirdi. Resûlullah (sav.), "Bu hediye midir yoksa sadaka mıdır?" diye sordu. Adam, "Sadakadır." diye cevap verdi. Resûlullah (sav.), "Onu cemaate takdim et." dedi. Hz. Hasan da onun önünde toprakla oynuyordu. Hasan bir hurma alıp ağzına attı. Resûlullah (sav.) farkına varınca hemen parmağını ağzına sokarak, hurmayı çıkarıp attı. Sonra "Hiç şüphesiz Âl-i Muhammed sadaka yemez." dedi (İbn Sa'd, 1968).

Rivayete göre bir gün Abdülmuttaliboğulları, Abbas'ın yanına giderek ona "Resûlullah'la konuş; insanları görevlendirdiği gibi zekât işiyle bizi de görevlendirsin." dediler. Bunun üzerine Hz. Abbas, oğlu Fadl'ı Resûlullah'ın yanına gönderdi. Ayrıca Rebîa b. el-Hâris de oğlu Abdülmuttalib'i göndermişti. Resûlullah'ın yanına gidip sağına ve soluna oturdular. Bir süre sonra Resûlullah onların kulaklarından tutarak "İçinizde sakladığımızı çıkarın!" dedi. "Bizi amcan gönderdi. Abdülmuttaliboğulları onun yanında bir araya geldiler ve senin, zekât işiyle ilgilenme görevini onlara vermeni istediler." dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber, "Ey Abdülmuttalib'in çocukları! Allah insanların elinin kirini size yedirmeyi engellemiştir. Fakat sizin için yanımda bir yakınlık ve bir şeref vardır. Sana gelince ey Fadl, seni filanca kızla evlendirdim. Sana gelince ey Abdülmuttalib b. Rebîa, seni filanca kızla evlendirdim." dedi. Onlar da babalarına dönerek Resûlullah'ın söylediklerini aktarmışlar (el-Belâzûrî, 1417/1996) ve bu isteklerinden vazgeçmişlerdir.

Resûlullah Mahzumoğullarından bir kişiyi zekât toplamak üzere gönderdi. Bu şahıs Ebû Râfi'ye, "Bana arkadaş ol ki zekâtta sen de sebeplenirsin." dedi. Ebû Râfi, "Resûlullah'a sormadan olmaz." diyerek, Hz. Peygamber'e gidip durumu sordu. Bunun üzerine Hz. Peygamber, "Bir topluluğun azat ettiği kölesi, onların aile fertlerinden sayılır. Dolayısıyla bize ve size sadaka (zekât) almak helal değildir." (Tirmizî, "Zekât", 25) demiş ve onun zekât toplama işinde çalışmasına izin vermemiştir. Çünkü zekât işinde çalışan zekâtta pay almaya hak kazanmış olur. Bu durum da bu şekilde Hz. Peygamber tarafından engellenmiştir.

5. SONUÇ

Zekât müessesinin temel görevlerinden birisi olan toplanan zekât mallarının harcanması işi gelişmiş bir şekilde olmamış ve bir takım kaidelerle gerçekleştirilmiştir. Bu kaidelerin temelini Kur'an belirlemektedir. Ana esas zekâtın devlet tarafından toplanması ve dağıtılmasıdır. Bu çerçevede Hicretin ikinci yılında başlayan zekâtın devlet başkanı tarafından toplanması ve dağıtılması görevi Peygamber dönemi, Dört Halife dönemi, Emeviler dönemi ve hatta Abbasiler döneminde de devam etmiştir. Devlet görevlendirmiş olduğu zekât memurları vasıtasıyla zekâtı toplayıp, onu koruyarak hak sahiplerine dağıtmıştır. Zekât alacak kişilerin Kur'an ile belirlenmesiyle birlikte zekâtın toplandığı yerde dağıtılması esası da önemli bir kaideydi. Zekât toplandığı mahalde dağıtılmakla beraber kalan kısmı merkeze celb edildiği gibi başka bölgelere de gönderilmiştir. Zekâtın sarf edildiği sınıflar göz önüne alındığında bu kimselerin toplumun ihtiyaçlı olan kimseler olduğu yahutta amiller ve Allah yolunda olan kimseler gibi toplumun temel ihtiyaçlarını gidermede çalışan kimselerden oluştuğu görülmektedir. Zekât ibadeti tarihsel açıdan incelendiğinde görülecektir ki sarf edilen zekât malları sayesinde toplumdaki zayıf tabakalar kollanmış ve bu yolla da bireyler arasındaki ekonomik

uçurumlar giderilmiştir. Öyle ki tarihin belli zamanlarında ekonomik faaliyetlerin iyi olduğu bölgelerde zekât mallarının dağıtılacağı kimse bulunmadığı için merkeze gönderilmiş ve hatta bazı yerlerde zekât mallarıyla köleler satın alınarak azad edilmiştir. Zekât iktisadi bir ibadet olup nisap miktarı mala sahip olan kimselerden alındığı için ekonominin güçlü olduğu bölgelerde daha fazla zekât tahsili yapılmış ve bu nispete de zekât mallarından harcanmasıyla da toplumsal ekonomik denge sağlanmıştır.

KAYNAKÇA

- Abdürrezzâk es-San'ânî (1391/1972.). *el-Musannef*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî.
- Beyhakî, E. B.-H.-B. (1424/2003). *es-Sünenü'l-Kübrâ, nşr. M. Abdülkadir Ata*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye.
- Ebû Abdillâh (Ebû'l Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî (ö. 606/1210). (H 1420). *Mefatihu'l-ğayb= et-Tefsîrû'l- Kebîr*. Beyrut: Dar-u İhyau'l-turâsü'l-arabî.
- Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî (ö. 204/820). (2001/1422). *Kitâbü'l-Ümm = Mevsuatü'l-İmam eş-Şâfiî, C. 1-10, thk. Ali Muhammed, Adil Ahmed, şariki fi't-tahkik Ahmed İsa Hasan Ma'saravi, .* Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi.
- Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyüb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî (ö. 751/1350), İ. K.-C. (1989). *Zâdü'l Meâd fi Hedyi'l-İbâd. trc. Abdi Keskinsoy .* İstanbul: Pınar Yayınları.
- Ebû Ubeyd, e.-K. b.-H. (1409/1989). *Kitâbü'l-Emvâl, thk. Muhammed Ammâre*. Beyrut: Dârü's-Şuruk.
- el-Askalânî, E.-F. Ş. (1379). *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahih-i Buhârî*. Beyrut: Daru'l-Marife.
- Şihabuddin Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî. (1419). *el-Metalibu'l-âliye bi-zevaidi'l-mesanidi's-semaniye*. Riyat : Dârü'l-Âsime.
- el-Bağdâdî, E. C.-Â.-T. (1969). *Tefsirü't-Taberî, thk. Mahmûd Muhammed Şakir, Ahmed Muhammed Şakir*. Kahire: Dârü'l-Maârif.
- el-Belâzurî, İ. H. (1996). *Ensâbu'l-Eşraf*. Beyrut: Mektebetü'l-Buhûs ve'd-Dirâsetü fi Dâri'l-Fikr.
- el-Belâzurî, E.-H. A. (1417/1996.). *Ensâbü'l-Eşraf, thk. Süheyl Zekkâr, Riyâd Ziriklî*. Beyrut: Dârü'l-Fikr.
- el-Kardâvî, Y. (1401/1981). *Fıkhü'z-Zekât*. Beyrut: Dâru Sadr.
- Erkal, M. M. (2013). “Zekât”, s. 197. *DİA, C. XXXIV*, s. 207-209.
- Hacı, M. Ö. (1996/1416.). *el-Mesiretü't-tarihiyye li-tatbiki'z-zekât*. Dımaşk: Dârü'n-Nur.
- Halil, İ. (1984). *Ömer b. Abdülaziz ve İslâm İnkılâbı*. İstanbul: Bir Yayınları.
- Hayreddin Karaman, Mustafa Çağrı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş (2014). *Kur'an Yolu Tefsiri, C. III, s. 24*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- İbn Ebî Şeybe, E. B.-A.-K. (1427/2006.). *el-Musannef*. Cidde: Dârü'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye.
- İbn Hişâm. (ty). *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. Beyrut : Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi.
- İbn Sa'd, E. A.-K.-H.-B.-B. (1968). *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. Beyrut: Dâru Sadr.
- Kallek, C. (2020). “Müellefe-i Kulûb”. *Ankara* (s. C. XXXI31, s. 475-476.) İstanbul: DİA.
sese Olarak Zekât. İstanbul : İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Yayınları.
- Özek, A. -K.-A.-E. (1984). *İbadet ve Müessesese Olarak Zekât*. İstanbul : İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Yayınları.
- Yeniçeri, C. (1984.). *İslam'da Devlet Bütçesi*. İstanbul: Şamil Yayınevi .

Yavuz Yusuf Vehbi (2008). “Zekâtın Sarf Yerlerinin Yeniden Yorumlanması”, ,. *Bir Sosyal Güvenlik Kurumu Olarak Kur’ân ve Sünnette Zekât, Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi* (s. 301-330.). İstanbul : Ensar Neşriyat.

Yusuf, E. (1982). *Kitâbü'l-Harâc, Tercüme: Müderris-zZâde Muhammed Atâ'ullah Efendi, Sadeleştiren: İsmail Karakaya.* Ankara,; Akçağ Yayınları.

Zehra, M. E. (1993). *Son Peygamber Hz. Muhammed, ter. Mehmet Keskin.* İstanbul : İstanbul Kitabevi.